

OD TEXTU K MAPÁM V HESSELIOVĚ URBÁŘI

VLADIMÍR WAAGE

Studie se zabývá mimořádným historickým pramenem, který je znám a využíván hojně v historické literatuře, zejména v regionální historiografii. Jedná se o Broumovský urbář z let 1676–1677, jehož autorem je Johann Georg Adalbert Hesselius von Hessenberg, významná broumovská osobnost, na jejíž památku město Broumov pojmenovalo jednu ze svých nových ulic. Kromě zmíněného urbáře zanechal další významný pramen – rukopisnou kroniku tzv. broumovské rebelie (povstání poddaných proti vrchnosti roku 1680).¹

Autor této studie se tématem Broumovského urbáře zabývá dlouhodobě.² Zdrojem stálého zájmu o Broumovský urbář je jak kvalitní Hesseliův text, obsahující kromě ryze úředních záznamů poznámky týkající se běžného života a hospodaření v jeho době, tak unikátní zobrazení broumovské krajiny (tzv. pohledové mapy) s jednotlivými obcemi, s vyznačením hranic, lesních revírů, cest, jejichž výrazné stopy v krajině nacházíme dodnes. Podrobnější studium pramenů přináší nové poznatky, vědomí dalších souvislostí a může tak zpřesňovat dosavadní závěry. Urbář může posloužit i odborníkům ze zdánlivě vzdálených oblastí: hydrologům, klimatologům a lesníkům, je zdrojem pro mezioborová studia ve spolupráci s archiváři. Cílem této studie je poukázat především na vztahy mezi textem urbáře, zmíněnými mapami a krajinou.

Dosavadní edice a literatura k Broumovskému urbáři byly uvedeny v úvodu českého překladu Hesseliova urbáře. Doposud se k bádání používaly edice Vratislava Šmelhause z let 1975³ a 1976⁴ vydané péčí Národního zemědělského muzea. Od roku 2014 je k dispozici rovněž edice českého překladu, který pořídili Jaroslav

-
- 1 Chalupa, Aleš: Hesseliova kronika o povstání poddaných na broumovském panství. Sborník Národního muzea v Praze Řada A – Historie XXXVIII, 1984, č. 1–2.
 - 2 Waage, Vladimír: Kamenné cesty v Broumovských stěnách. Sborník Z historie lesního dopravnictví. Zvolen 2012, s. 252; týž: Z historie kamenných cest v Broumovských stěnách. Stopami dějinami Náchodská 15, 2014, s. 281–300; týž: Mezi světy – před Stěnami a za Stěnami. In: Bureš, Michal a kol.: Hlavňov – vesnice pod Hvězdou. Police nad Metují 2016, s. 180–189.
 - 3 Šmelhaus, Vratislav: Prameny k dějinám osídlení Broumova. Vědecké práce Zemědělského muzea 15/ příloha. Praha 1975.
 - 4 K dějinám osídlení Šmelhaus, Vratislav: Broumovský urbář 1676/7, text a textové přílohy. Praha 1976.

Koláčný (překlad), Šárka Steinová (rejstřík a redakce) a Vladimír Waage (úvod). Edice je doplněna dobrými a čitelnými barevnými reprodukcemi všech mapových příloh.⁵ Vydání se podařilo díky sponzoringu Agentury pro rozvoj Broumova v letech 2014 a 2017.

Vydání Šmelhausovy edice vykazuje v porovnání s rukopisem drobné nedostatky a některé nepatrné vynechávky textu, které však neovlivňují obsah původního textu rukopisu. Ten je digitalizován a zpřístupněn v digitální knihovně Manuscriptorium.⁶ Šmelhausova textová edice bohužel ale postrádá informace o foliaci rukopisu, text edice ji v některých částech nerespektuje a uživatelé tak mají ztíženou orientaci v naskenovaných foliích rukopisu. Edice je také zatížena přemírou zkratk týkajících se poddanských platů,⁷ tím trpí i edice českého překladu, který vycházel z vydání edice z roku 1975.

Některé vynechávky, především pozdějších příspěvků, jsou přitom velmi zajímavé, neboť upřesňují pozdější osudy obyvatel Broumova.

Početná rodina Baltazara Hesselia, ze které pocházel autor urbáře Johann Georg Adalbert, patřila ke společenské elitě poddanského městečka Broumova, vlastnila měšťanský dům na hlavním broumovském náměstí. Datum narození Baltazara není známo, pravděpodobně přišel na svět kolem roku 1600. Bezpečně je známo jeho úmrtí (13. října 1680) a datum pohřbu (16. října téhož roku). Zemřel v osmdesáti letech a byl pohřben na hřbitově sv. Petra a Pavla. Bohužel tento hřbitov od dob Josefa II. neexistuje.

Johannův otec Baltazar Hesselius byl hospodářským správcem broumovského kláštera, posléze i purkrabím sousedního benediktinského polického panství.⁸ Byl dvakrát ženat. Obě manželství přinesla Baltazarovi šest synů. Z prvního manželství to byl Johann Georg Adalbert, autor našeho urbáře. Z druhého manželství synové Baltazar, Václav, Benedikt, Augustin, Ivan.

Synové Baltazar, Václav, Benedikt a Augustin se věnovali řeholní dráze. Syn Václav zamířil do Rajhradu, kde si vydobyl slávu jako hudebník; jedna z jeho skla-

5 Koláčný, Jaroslav – Steinová Šárka – Waage Vladimír: *Urbarium neoconscriptum cum Explicatione brevi*. Praha 2014; tiž: *Urbarium neoscriptum cum Explicatione brevi*, II. opravené vydání. Broumov 2017.

6 <http://www.manuscriptorium.com/cs> [8. 2. 2019].

7 Zde jako vzor pro ediční techniku může posloužit edice části Hesseliova Urbáře pro obec Otovice od Vinzenze Maiwalda OSB v knize *Das Braunauer Land*. Rohr 1978, s. 303–313.

8 Národní archiv, Řád benediktinů Břevnov (ŘBB), sign. 17, kart. 55. Zde je uložena korespondence Baltazara Hesselia o stavu a problémech polického kláštera.

deb se dochovala dodnes.⁹ Jen syn Ivan se věnoval tradičnímu broumovskému textilnímu řemeslu.¹⁰

Johann Georg byl Baltazarův prvorozený syn z prvního manželství, narozený 1. srpna 1630. Své dětství prožil na rohu broumovského náměstí, poblíž dnešní Hradební (dříve Kostelní) ulice; zadní trakt domu sousedil s hřbitovem a zahradami mezi hradbami a obytnými domy. Johann Georg sám toto místo zobrazil v pohledu na Broumov ve svém urbáři. Byl absolventem slavného broumovského gymnázia. Lze také předpokládat, že mohl využívat klášterní knihovnu.¹¹

V roce 1650 se vydal na studijní cestu či vandr, při které navštívil Bavorsko, Tyrolsko a část Itálie. Možná, že válečné události zapříčinily, že se z cesty brzy vrátil a již v roce 1651 zahájil úspěšnou cestu úředníka. Roku 1651 působí jako písař a výběrčí daně. 31. srpna 1655 píše Johann Georg Hesselius opatu břevnovského kláštera o povolení další cesty.¹² Od roku 1665 po dobu 11 let působí v císařských službách jako výběrčí cla. V roce 1664 je doloženo osvědčení o řádné službě, které za svou úřední činnost výběrčího daní obdržel.¹³

Souběžně s touto prací pro broumovskou vrchnost vykonával funkci městského fojta (rychtáře). V roce 1670 je doložen jako městský písař. V témže roce,¹⁴ ve svých 40 letech, se stává správcem broumovského panství, kterýžto úřad svědomitě zastával až do své smrti 11. března 1695.

Pohřben byl 13. března 1695 ve farním kostele sv. Petra a Pavla za hojné účasti lidí z města i venkova, při pohřbu kázal farář Rupert Hausdorf.

Stejně jako otec Baltazar měl i syn Johann Georg Hesselius početnou rodinu. Ženat byl dvakrát. První manželka a matka jeho pěti dětí byla měštka Hedvika Eufrozína Walzenbergerová. Zemřela 28. září 1681. Zároveň s první svatbou si Johann Georg zakoupil dům, a to hned vedle domu tchána Walzenbergera.¹⁵ Druhou manželkou Johanna Georga byla Anna Uršula, rozená Jankeová. Toto manželství bylo bezdětné.

9 Žůrek, Pavel – Škvařil Lumír – Maňas Vladimír: *Conspectu angelorum psallam tibi*. Brno 2014, s. 171–178 a obraz 26.

10 Chalupa, A.: *Hesseliova kronika*, s. 7.

11 Vlčková, Ludmila: *Benediktinská klášterní knihovna v Broumově*. Hradec Králové 1969.

12 NA, ŘBB, sign. 17, kart. 55.

13 SOA Zámorsk, Vs Broumov, inv. č. 747, kart. 25.

14 SOA Zámorsk, Vs Broumov, inv. č. 748, kart. 25.

15 Tamtéž. Je to roh dnešního Mírového náměstí a Hradební ulice. Proto předpokládáme, že domy Baltazara a Johanna Georga, otce a syna, stály v sousedství Walzenbergovského domu na broumovském náměstí č. p. 97.

Johann Georg byl také, stejně jako jeho otec, nositelem erbu s predikátem, který namaloval na konec úvodu ke svému urbáři. Vedle erbu a šlechtického povýšení s predikátem von Hessenberg dodávalo Hesseliovi v měšťanské společnosti Broumova lesku navíc i přátelství a velká loajalita k Tomáši Sartoriovi, významnému opatu broumovského kláštera.¹⁶

Jak bylo řečeno, cílem studie je poukázat na vztahy mezi textem, mapami a krajinou, tehdejší a dnešní. V případě Hesseliova urbáře broumovského panství z roku 1677 se jedná o rukopisnou knihu zhruba formátu A4 (21 x 34 cm) a o celkovém počtu 703 listů. Kniha je vázaná s kovovým zapínáním. Bohužel z původní vazby knihy se zachovala jen přední deska s latinským nápisem „Urbarium braunoviense forsitam grata posteritati scriptum sub r. (reverendi) d. (domini) Thoma abbate 1677“. Dnešní vazba broumovského urbáře je výsledkem práce konzervátorské dílny Státního oblastního archivu v Zámrsku. Přední deska z původní vazby byla připevněna na nové desky. Vazba je provedena klasickou knihařskou technologií ze sedmdesátých let 20. století.

Restaurování mapových příloh je výsledkem restaurátorského ateliéru dnešního Národního archivu.¹⁷ Mapové přílohy, které byly původně vevázány do rukopisu urbáře, jsou dnes odděleny a uloženy v krabících z nekyselého materiálu zhotovených na míru (důvodem je předejít mechanickému poškození přehybáním).

Swazek je uveden graficky provedeným titulním listem, kde na druhém foliu, 2r, je zobrazen znak broumovské vrchnosti. Jedná se o koso položený, třikrát osekutý kmen (ostrov) na barokním štítě. Klenot tvoří infule a biskupská berla. Osekaný kmen na štítě prý znamená právo opatů mýtit lesy.¹⁸ Celý erb je pak umístěn do barokně zdobené kartuše s datem a nápisem Thomas abbas Brzew. (*Brzewnowiensis*). Růže je pravděpodobně reminiscencí na jeden z atributů sv. Vojtěcha.

Další folio je prázdné a až na foliu 4r začíná Hesseliův autograf urbáře třístránkovým úvodem zakončeným zobrazením Hesseliova erbu (fol. 5r). Dále rukopis pokračuje vlastním textem; začíná popisem města Broumova (fol. 6r.). Vlastní text Hesseliova rukopisu a zároveň urbáře končí na foliu 654r.

Vzhledem k tomu, že se Hesseliův urbář ve vrchnostenské kanceláři používal delší dobu, byly do něho od folia 654 až do folia 702 další, jednou písařskou rukou, někdy po roce 1717, dopsány vzory některých dokumentů – jakási formulářová sbírka, dnes bychom řekli šablony dokumentů, které vrchnost používala ve vztahu ke svým poddaným. Jedná se především o přísahy človecenství, instrukce

16 Čechura, Jaroslav: Významný barokní regionalista Johann Georg Hesselius. Sborník prací východočeských archivů 2004, s. 217–225.

17 Bartl, Benjamin – Paulusová, Hana: Restaurování obrazových příloh broumovského urbáře. In: XI. seminář restaurátorů a historiků Litoměřice 13. 9.–16. 9. 2000. Litoměřice 2000.

18 Vilímková, Milada – Preiss, Pavel: Ve znamení břevna a růže. Praha 1989, s. 149.

pro vrchnostenské úředníky (například pro lesního pojezdného). Listy urbáře jsou profoliovány až do čísla 730r. Mezi prázdnými listy se nachází na neoznačeném foliu sumární tabulka platů na sv. Vavřince a na sv. Mikuláše.

Popis obcí má stanovený obsah a pořadí: ve směru hodinových ručiček od města Broumova následují Velká Ves, Rožmitál, Šonov, Otovice, Božanov, Martínkovice, Křinice, Fojtova Ves (později sloučená s obcí Hejtmánkovice), Hejtmánkovice, Jetřichov, Březová, Bohdašín, Verněřovice, Meziměstí, Starostín, Vižňov, Ruprechtice, Hynčice, Heřmánkovice a kruh uzavírají Janovičky.

Úvodní část ke každému popisu vsi se nazývá Preliminář (*Preliminnaria*). Nejprve je určena poloha a vzdálenost od Broumova (vzdálenost je uvedena v tehdejších staročeských mílích, 1 míle činí 11,2495 km), případně jsou uvedeny stručné údaje o založení obcí, o tom, kdy a od koho broumovská vrchnost obec získala. Nechybí popis mlýnů, vodních pil a stoup na oleje či tříslo, kolomazných pecí (2x), informace o kostelích, jejich stavu a opravách, o farách, přiřazení obcí, popis významných domů, například šolcoven a krčem a škol. V řadě obcí jsou zmíněny obecní domy (kde bydlel hrobník, kde byl poskytován nocleh tulákům). Velkou pozornost autor také věnuje zdrojům vody, jako například v případě Velké Vsi,¹⁹ rybníkům a rybníkářství.

Pozemky jednotlivých sedláků jsou v textu urbáře popsány ve stejném pořadí, v jakém jsou na mapovém podkladu. Začínají na horní straně pohledové mapy, označování pokračuje ke konci obce a z konce pokračuje opačnou stranou. Usedlosti sedláků jsou očíslovány a usedlosti domkářů a zahradníků jsou označeny písmeny a kombinacemi písmen (Aa, Bb). Další objekty jsou v textu označeny Hesseliem speciálně vytvořenými značkami, které odpovídají značkám v příslušné mapové příloze. V popisu jsou uvedeny i údaje o tom, kde který majitel onu usedlost od koho a za kolik zakoupil. Nejdůležitějšími údaji jsou pak finanční a naturální povinnost z usedlosti.

V závěru popisu nazvaném „Repertorium“ jsou uvedena čísla a značky jednotlivých osedlých, sumární přehled všech poddanských dávek z obce a přehled značek použitých v popisu. Původně byly pohledové mapy vevázány v příslušném místě do urbáře. V řadě případů jsou různé poznámky (N. B., Nota bene, Notandum). Uvedená čísla nekorespondují s popisnými čísly uvedenými ve Stablním katastru.

Po popisu vsí následuje přehled daní za celé panství, pak popisy vlastního hospodářství kláštera, dvorů, pivovarů a rybníků. Tyto texty jsou členěny pomocí číslovaných paragrafů.

19 „3. Durch dieses dorfs Auen ist kein fliesend Wasser, sondern vor etlichen Höfen befinden sich kleine Gesümpfe von Regenwasser aufbehalten aufen Notfall des Feuers, derer sich zugebrauchen.“ SOA Zámrska, Vs Broumov, kn. 2, fol. 23r.

S textem jsou spjaty pohledové mapy. Těch je celkem 24, různých podélných formátů, které zobrazují město Broumov, 19 vsí a čtyři tzv. horizonty. Jde v podstatě o nejstarší podrobnější zobrazení broumovské krajiny, byť nezahrnuje celé území Broumovského výběžku a velkostatku Broumov (podrobné mapování bylo výsledkem až zhotovení indikačních skic stabilního katastru v 19. století). Čísla a značky korespondující s příslušnými částmi textu umožňují lepší pochopení obrazu a snadnější orientaci v místě.

V případech znázornění jednotlivých vsí se vždy jedná o pruh území vedený osou vsi, zpravidla podle vodního toku. Na pohledových mapách jsou zakresleny jednotlivé stavby spolu s polnostmi patřícími majiteli toho či onoho statku či usedlosti. Polnosti však zobrazeny již celé nejsou. Lze se domnívat, že rozdílné délky pohledových map odpovídají rozdílné délce jednotlivých vsí. Šířku zobrazeného území lze odhadnout na cca 250–300 metrů na každou stranu od osy vsi.

Trochu jiná situace je u čtyř takzvaných horizontů sledujících kruhem hranice broumovského panství („circulum in termino fixo monasterii sive civitatis“). Tam zobrazené území začíná na hřebenu kopců, Javořích hor a Broumovských stěn, a končí při okrajích vsí pod svahy zmíněných kopců. Krajina znázorněná horizonty odpovídá pásu území o šířce zhruba tří kilometrů.²⁰

V mapových přílohách, které zobrazují horizonty, jsou červenými čarami zakresleny především zemské hranice, hranice panství s poddanskými pozemky, významné orientační body. Jsou uvedeny názvy některých obcí.

Nejprve se věnujeme horizontům a zmíníme informace k popisu hranic, cest, lesů a myslivosti, stavu kostelů a rybníků, některým pomístním jménům. Např. názvy některých roklí můžeme najít i na dnešních mapách, naopak některá místa jsou dnes jen složitě lokalizovatelná.

Hned v I. horizontu, § 7 a 8, Hesselius uvádí, kudy vede zemská hranice, která je zároveň hranicí mezi broumovským panstvím a panstvím novorudským (Neurode, Nowa Ruda, Polsko). Vyjmenovává nejrůznější krajinné objekty, jako jsou rokle, samostatně stojící stromy, houštiny, vrchy (například Bobří vrch). Rovněž je uveden popis hraničních značek, které byly komisionálně vytesávány do stromů či stojících a neodvalitelných kamenů. Značka ze strany broumovského kláštera měla podobu znaku benediktinů – osekaného kmene (osterního břevna). Podobným způsobem jsou popsány hranice mezi vrchnostenskými a poddanskými pozemky. Tyto hranice jsou vyznačeny na pohledových mapách červenou čarou. Je nutno připomenout, že stanovovat přesnou hranici bylo v horském terénu Broumova technicky velmi obtížné. Jako doklad mohou sloužit spory o hranice z pozdější doby.²¹

20 Koláčný, J. – Steinová, S. – Waage, V.: *Urbarium neoscriptum*. Broumov 2017, s. 24. Zde je uvedena další literatura.

21 NA, Sbírka map a plánů, inv. č. 647, sign. E/II/7 a NA, Hraniční spisy, kart. 179; Čáp, Jaro-

Horizonty, cesty, lesy, revíry

I. horizont začíná v Šonově a končí v Otovicích, **II. horizont** popisuje úsek Otovice – Božanov, kde na východní straně sleduje hranice s Kladským hrabstvím. **III. horizont** pokračuje jižní stranou od Hejšoviny po hřebenu Broumovských stěn až k Verněřovicím. **IV., poslední, horizont** na severní straně sleduje hřeben Javořích hor až k dnešnímu hraničnímu přechodu v Janovičkách. Vedle sebe položené obrazy, respektive pohledové mapy, prakticky tvoří kruhové panorama celé Broumovské kotliny, v čemž spočívá jedinečnost tohoto díla. Na jednotlivých pohledových mapách jsou vyznačena červená písmena, v textu jsou pak u jednotlivých částí uváděna jako von Littera A bis Littera B.

První horizont začíná v Šonově. Na hranici mezi Janovičkami a Otovicemi, na východní straně Broumova, jsou dva menší lesy, které jsou spravovány z Rožmitálu. Při popisu hranic je zmíněno i místo Trojmezího kamene s popisem vyznačení záseků na hraničních stromech. Dále jsou popsány cesty jdoucí do Nové Rudy.

Druhý horizont začíná v lukách mezi Šonovem a Otovicemi, končí pak na vrchu Hejšoviny, kde je v pohledové mapě vymalován hraniční kámen se znakem broumovské vrchnosti. Na pohledové mapě II. horizontu Hesselius sleduje zemské hranice s Kladskem a hranice mezi vrchnostenskými a poddanskými pozemky mezi Otovicemi a Božanovem. Popis II. horizontu končí koutem pod Hejšovinou, kde je vyznačen u písmene C hraniční kámen se znakem broumovské vrchnosti.

Popis třetího horizontu se týká především Broumovských stěn („der Horizont wird erklärt gegen Niedergang“²²). Zmíněná pohledová mapa zobrazuje hraniční hřeben Stěn od východu na západ; Hesselius, začínající zde vyobrazením vrchu Hejšovina, dále upozorňuje na hraniční kámen s vrchnostenským znakem. Pak pokračuje vrchem Koruna, u čísla 22 je nakreslena Kamenná brána, u čísla 36 je vyznačen velký kříž (který byl pozlacen a vztyčen r. 1670, na jeho místě pak v roce 1733 vystavěna kaple Panny Marie Sněžné na Hvězdě Kiliánem Ignácem Dientzenhoferem). Dále je vyznačena stará silnice do Police a Náchoda. Při úpatí Stěn jsou zakresleny vsi Božanov, Martínkovice, Křinice a Verněřovice – až do Bohdašínského údolí. Z každé této obce vedou cesty do lesů na Stěnách. Lesní revíry v tomto polesí se již v Hesseliově době nazývaly podle uvedených obcí.

V § 8 III. horizontu jsou popsány dvě cesty v Božanovském revíru. Cesta popsaná pod č. 3 vychází z Radkova; v roce 1680 dovolovala pocestným dojít do Pasterky a dále do hrabství Kladského. Nedaleko cesty pramení potok „Kalten Flos“. Cesta směrem z Radkova míjí „Červený vrch“ (kóta 488 m. n. m.) a končí v obci Božanov. Cesta umožňovala poddaným z revíru odvážet kámen z lomu a dřevo z lesa.

slav: Česko-kladská hranice v 18.–19. století. Kladský sborník II. Hradec Králové 1998.

22 Tamtéž, s. 161.

Pod č. 9 přes Červený vrh směřovala přes Stěny ještě vozová cesta z obce Bornkress (později Brunnkress, dnes Řeřišný, místní část obce Machov). Cesta vede místy, kde hraničilo broumovské a polické panství s hrabstvím Kladským. Pod Červeným vrchem z této silnice odbočuje cesta do Wünschelburgu (Radkov) a pokračuje do Božanova. Tato cesta byla vydlážděna kameny z pískovce, odtud pochází její název „kamenná cesta“. V minulosti to byla frekventovaná spojnice mezi Kladskem a českým vnitrozemím. Po této cestě chodila velká procesí z Čech do Vambeřic. Takové procesí zmiňuje Alois Jirásek v kronice U nás.

Dále (v § 10) je zmíněna takzvaná stará Polická cesta, která vede podél Špičáku, míjí Sosnový vrch, vede k Justově rokli a končí v Martínkovickém lese. Pocestný dále přišel ke Kroužkové rokli. Na místě vyznačeném číslem 17 je zakreslen pramen „Linde Börnel“. Cesta končí na kamenné komunikaci, která rozděluje Martínkovický a Božanovský revír v Broumovských stěnách. Tuto cestu lze ztotožnit s prudce stoupající cestou směřující od konce Božanova na křižovatku cest pod Korunou; dnes po ní vede žlutě značená turistická trasa.

Martínkovický revír se od Božanovského revíru dělí na kamenné cestě, která vede kolem Hraniční rokle, „Lischen Graben“, Hrnčířské rokle a Kopřivovou roklí. Další cesta, svozová, sloužící k dopravě dřeva z lesa, vede ke Kamenné bráně, rovněž kolem řady roklí, například Netvinovy rokle, Telecí rokle, Prostřední rokle a Rychtářské rokle, a je ukončena na cestě do Police. Hesselius poznamenává, že tyto rokle a údolí „před lety takto nazvali již staří hajní a názvy se používají dodnes“ (rozuměj 1680). Při popisu Martínkovického polesí Hesselius neopomněl popsat Kamennou bránu a nádherný výhled tímto skalním útvarem do kraje.

Křínický revír se od předcházejícího polesí odděluje na spodní české cestě. Místo je na plánu vyznačeno číslem 29, česká cesta vede dál přes Suchý důl (Dörregrund). V popisu je vyjmenováno několik roklí a pomístních názvů, např. Gerová (Jírová) louka, Šindelní rokle (místa označená čísly 32 a 34). Pod číslem 35 se nachází stará česká Polická cesta („v zimě je tu a tam ztracená“, říká autor). Sáhá až na vrchol Stěn, k veliké skále, a podle popisu vede úzkou štěrbinou mezi skalami, které vypadají jako rozseknutá skála (Polická ulička). Touto skalní úžlabinou se dostává na vrchol Broumovských stěn, kde stál pozlacený kříž.

Další cesta vede Křínickým revírem z kopce dolů (číslo 37), Hesselius ji nazývá Purkerovou. Poté míří až k hraničnímu stromu (číslo 42), kde již začíná Jetřichovské polesí. Místa, kudy prochází tato Purkerova cesta, nazývá Vápennou sečí (číslo 41) – těžilo se zde dřevo pro pálení vápna. Domnívám se, že jmenovanou cestu lze ztotožnit s dnešní Pěkovskou cestou, která vede od kapličky Pany Marie Sněžné kolem sv. Huberta na zemskou silnici, na horní část dnešní hlavní silnice

z Broumova přes Honský „přesmyk“ (sedlo v místě nazývaném dodnes Pasa).²³ Tato cesta procházející mezi Křinicemi a rybníkem Šlégl byla významnou komunikací mezi Broumovem a vnitrozemím. V novověku byla nahrazena císařskou silnicí postavenou ve vhodnějším terénu, která ale na Honském sedle využila část původní staré cesty.

Jetřichovský revír je kontinuálním pokračováním broumovského horizontu k západu kolem zemské silnice; rozkládá se na svahu pod Špičákem u kamenné kaple. Přímo z Jetřichova Hesselius vede cestu na horu k Polickému panství.

Poblíž Jetřichovského poplužního dvora, pod rybníčky, Hesselius uvádí blátivé místo („je zde černá země a bez uvíznutí koně není možné tudy projet“). Také předpokládá, že „když se tu bude kopat, může se nějaký zvláštní minerál najít“. Louky zde pasáči často vypalovali, domnívali se, že to půdě prospěje. Toto neprůchodné místo je dnešní lokalita Mokřadní louky.

Bohdašínský les je dalším lesem navazujícím podél zemské silnice na Jetřichovské polesí. Na Hesseliově horizontu tento les není příliš vidět, protože leží zčásti na odvráceném svahu směrem k Polici a Lachovu. U čísla 49 zmiňuje Hesselius sporné místo lesa nad Bohdašínem, o které v roce 1649 vedla broumovská vrchnost při s panstvím v Dolních Teplicích. Jedinou komunikací, která je v urbáři v této lokalitě uvedena, je silnice vedoucí Bohdašínským údolím, rozdělující les Bohdašínský a Verněřovický a spojující Broumovsko s Teplicemi a Slezskem.

Verněřovický revír není veliký, dává kvalitní stavební dřevo, jedlové a smrkové, a také polenové dříví. V tomto lese autor urbáře zmiňuje vozovou cestu, která vede kolem hraničního dubu do dnešního Chelmska. Zajímavé na tomto dubu podle Hesselia je, že kolemjdoucí zanechávali v kůře stromu jména. Hesselius jich tam viděl „mnoho stovek“.

Popis lesa Verněřovického revíru končí III. horizont a začíná IV. horizont.

Zde se popisuje hřeben Javořích hor od Vižňova až k Janovičkám. Nejvyšší vrch, Ruprechtický špičák, je lehce identifikovatelný. V popisu jsou zmíněny spory s mirošovskou vrchností o pytlacení v Broumovských lesích. V poznamenání k tomuto horizontu je popis stoletého hraničního sporu mezi klášterním panstvím a panstvím Friedlantským (Mirošovským) a popis pastvy starostínských v pustém rybníku. Autor upozorňuje na velkou řeku (Stěnavu) plnou pstruhů. Lesy v Javořích horách, obdobně jako lesy na Stěnách, jsou rozděleny na tři revíry, nazvané podle obcí na jejich úpatí: Vižňovský, Ruprechtický a Heřmánkovický revír. V textech k jednotlivým revírům je popsán průběh

23 V popisu Hesselius píše: „...die Förster die Kalkhaue in N. 41 allwo dem Holz zu Kalkbrennen heüfig genomben wird, bis zur Grenzbaum in N. 42. Der da scheidet den Forst und annfangt der Ditterspacher, wman die Landandtstrase übern Rothenberg naher Politz fahret...“, SOA Zámrsk, Vs Broumov, kn. 2, fol. 600r.

hranic, jednotlivé hraniční značky a orientační objekty, zde jsou to významné staré stromy.

V době vzniku urbáře byl Vižňovský les chráněn jakožto les mladý, aby mohl dozrát, byl proto také nazýván lesem Chráněným. Než byl tento les získán klášterem, vižňovští pokáceli hrubé dřevo a „k sobě natahali“. Z lesa přicházeli vlci a divoká prasata. Hesselius zmiňuje pytlacení zvěře v tomto lese sousedem, hrabětem z Hohenberku. Aby nedocházelo ke sporům, vrchnost někdy upytlačenou zvěř hraběti ponechala a někdy zabavila.

Rokle jsou zde nazvány podle druhů dřevin: Buková, Březová rokle, též je uvedena Šindelní rokle, kde se těžilo dřevo na výrobu šindele. Byl to les, který na hřebenu končil na zemské hranici. Poddaní z toho lesa získávali polenové dřevo, stavební dřevo kupovali jinde.

Na les Vižňovský navazuje les Ruprechtický. Tento les poskytoval kvalitní stavební dřevo. Přesto, že některá místa byla těžko dostupná, těžily se zde jedle a smrk, trochu dubů, olší a jilmů. Ruprechtičtí poddaní nakupovali jen šindelové a dlažební dřevo. Lovilo se tu o Vánocích černé prase a zajíci a lišky. Pod číslem 11 Hesselius zmiňuje nejvyšší kopec zdejšího kraje, Ruprechtický špičák. Za klášterním vrchem (č. 12) leží Klášterní rokle, Černá rokle, Hluboká rokle (dnes Jelení rokle). K lesu dosahují Hynčická dědičná pole.

Hesselius v popisu lesů IV. horizontu na Javořích horách dále pokračuje Heřmánkovickým lesem. Na hřebenu začíná takzvaným Ulrichovým kopcem (dnes Hraniční vrch, 750 m. n. m.). Hesselius zmiňuje mnohdy vyměření hranice mezi vrchnostenskými a poddanskými pozemky, zde jde tato hranice křovinami. Přísežní hajní vyprávěli, že „v tomto lese bylo krásné stavební dřevo, jedle a smrk, ostatního dřeva, jako olše, jilmy a javory, bylo menší množství“. Pokud vrchnost potřebovala jilmové dřevo, musela jej nakupovat v sousedním Slezsku. V Hesseliově době v těchto místech byl jen mladý les, protože před 200 lety (1480) původní les zničil požár. V roce 1680 se zde prodávalo jen šindelní a dlaždicové dřevo za stanovenou cenu.

V popisu je zmíněna vedle několika roklí i takzvaná Řeznická rokle, kde bylo utráceno větší množství dobytčat hnaných do Slezska k řezníkům.

Heřmánkovický les končí po straně cesty vedoucí z Benešova na Janovičky a dále do Glušice. Zde Hesselius ukončuje popis IV. horizontu.

Zobrazení cest spojujících „světy před a za Stěnami“ je dosti schematické, naznačující pouze jejich základní směřování. Totéž platí o cestách v Javořích horách a ostatních místech. Názyv lesů odpovídají v některých případech účelu a sortimentu využívaného dřeva.

Lesnictví a myslivosti Hesselius v urbáři nevěnoval zvláštní kapitolu, ale přesto v rámci popisů krajiny i obcí uvádí údaje z těchto oborů důležité pro

hospodářství velkostatku. Na pohledových mapách obcí jsou pak zobrazena zařízení na zpracování lesních produktů.

V lesích nad Janovičkami se těžilo palivové a polenové dřevo. V lese v době vzniku urbáře bylo málo zvěřiny, lovili se zajáci, lišky a divoké ptactvo. V § 6 jsou stanoveny ceny na prodej dřeva: klest 18 K. a 4 H., kládové dřevo 14 K., nástrojové dřevo 9 K. 3 H., prkno 44 K. 3 H., chmelová tyč 1 K. a 1 sáh dřeva na štípání 18 K.²⁴

Popis pohledových map je členěn podle jednotlivých lesních revírů. Text popisu přináší velmi zajímavé poznatky o druhové skladbě lesů, o stavu zvěře, zde konkrétně o stavu vysoké zvěře a vlků, o taxách za použití dřeva, kamene a pastvin, které odváděli poddaní do klášterní pokladny prostřednictvím lesního pojezdného. Popisuje se rovněž i zakreslená vlčí jáma nad obcí Božanov. Část tohoto lesa v Jetřichově sloužila k těžbě dřeva na pálení vápna a cihel a na palivové dříví. „Borového a bukového dřeva zůstalo málo“, píše Hesselius. Les na Hraničném vrchu v Javořích horách je proslaven v Hesseliově urbáři několika zprávami o divoké zvěři. Stejně jako dnes velké škody na zemědělských plodinách působila černá zvěř. Je zde také upozornění, že „bukvice se musí rychle sebrat, jinak divoká prasata se tu shromáždí a škody napáchají“. Z tohoto lesa pocházelo i 300 kg vážící prase, které na Velbloudím vrchu bylo „střelci postřeleno, polomrtvé odvezeno před radnici v Broumově a na obecní váze váženo; zde postřelené prase z posledních sil obživilo a chtělo se zachránit, ještě uběhlo asi 12 stop, poté bylo zastřeleno a vyvrženo“. Asi v roce 1660 (20 let před sepisováním urbáře) byl v Temné rokli zastřelen medvěd (poslední medvěd na Broumovsku).

V přídatku popisů horizontů je směrnice pro lesního pojezdného, majícího zdejší lesy na starost. Směrnice zmiňuje dva lesy, které vrchnost vlastnila, a to les Hoprich, původně zvaný Hopfenberg (= chmelový vrch), a les nad údolím Stěnavy. V lese Hoprich byla zřízena obora pro srnčí a vysokou zvěř s ochranným vrchem a jakýmsi valem.

Na mapě jsou rovněž zakresleny zajímavé detaily: u obce Božanov pasoucí se jelen, mezi obcemi Božanov a Martínkovice, pod Stěnamí, je zakreslena past na vlky, takzvaná vlčí jáma. Dnes se mezi farmáři šíří opět strach z vlčí populace na Broumovsku.

Stavby

Zvláštností a přínosem Hesseliových pohledových map je také zobrazení výrazných architektonických objektů a jejich odpovídající popis v textu urbáře.

Osídlení Broumovska je typu horského rozptýleného. Obce jsou tvořeny horskými usedlostmi s charakteristickým záhumenicovitým uspořádáním plůžin

24 Šmelhaus, V.: Edice, s. 156.

lesního kolonizačního typu.²⁵ Počet usedlostí a případně i dalších staveb přesně souhlasí s popisem v urbáři. Vše je propojeno Hesseliem vytvořenými značkami, uváděnými na mapách a v textu. Připomeňme, že Hesseliův urbář vznikl v době před velkou barokizací Broumova. Pokusíme se porovnáním pohledových map s vlastním textem usoudit, zda objekty Hesselius kreslil šablonovitě či do jaké míry mohly nákresy odpovídat skutečnosti.

Za nejvýznamnější objekty ve vsích lze bez pochyby považovat kostely, které dodnes vzbuzují velkou pozornost obyvatel i návštěvníků Broumova. Tyto venkovské kostely tvoří významný architektonický celek nazývaný Broumovská skupina kostelů. Vytvořil je otec a syn Kryštof a Kilián Ignác Dientzenhoferovi za opata Otomara Zinkeho²⁶ (kromě kostela v Martínkovicích, jehož autorem je Martin Allie). Stavitelé kostelů vytvořili barokní dominanty města Broumova a některých broumovských obcí. Tyto dominanty byly duchovními místy, které propagovaly katolickou církev a vrchnost v tomto protestantském kraji.²⁷ Kostely vynikají vysokou estetickou a technickou hodnotou a jsou citlivě zasazeny do krajiny. Kostel sv. Markéty v Šonově je svým umístěním na kopci nad vsí nejpůsobivějším kostelem, stojícím na místě záměrně vybraném K. I. Dientzenhoferem.²⁸

V mapové příloze Hesseliova urbáře jsou kostely zobrazeny v podstatě v původní gotické podobě, takové, jak je uviděl při svém příchodu do kraje K. I. Dientzenhofer. V textové části se dočteme, v jakém stavu se nacházel ten či onen kostel koncem třicetileté války. U některých kostelů Hesselius uvádí stáří staveb, u některých nikoli.

Pohledová mapa města Broumova vedle domů a zahrad znázorňuje kostely, které kolem roku 1677 stály ve městě: Od levé strany dnes neexistující kostelík sv. Vavřince, který stál u Horní brány a byl uzavřen v roce 1785. Změnil se na obytný dům a později v něm byl hostinec U hulána.²⁹ Tento dům byl roku 1965 zbořen. Dnes na jeho místě stojí při vjezdu do města pylon se znakem Broumova. Kostelík je podrobněji zobrazen na pohledové mapě Vojtkovy vsi (Hejtmánkovic) jako jednolodní gotický kostelík s dvěma okny a s věžičkou na střeše. Vedle je namalována městská brána.

Dalším významným zobrazeným kostelem je děkanský kostel sv. Petra a Pavla. Tento kostel byl založen při založení města v roce 1265, definitivně dokončen v roce

25 Petrán, Josef a kolektiv: *Dějiny hmotné kultury II/1*. Praha 1995, s. 404–406.

26 Horyna, Mojmír – Uher, Vladimír: *Kryštof Dientzenhofer (1655–1722)*. Praha 2005.

27 Wintera, Vavřinec: *Odboj Broumovských*. Praha 1904; Košťál, Zdeněk: *Dějiny Broumova a Broumova*. Broumov 1989, s. 33.

28 Cechner, Antonín: *Soupis historických a uměleckých památek v politickém okrese Broumovském*. Praha 1930.

29 Tamtéž, s. 155. V této knize jsou reprodukovány dobové fotografie.

1477. Dnešní návštěvník Broumova vidí tento kostel v barokní úpravě z roku 1685. Spolu s kostelem jsou zobrazeny zahrady, v jejichž blízkosti byl hřbitov. Okolí je lemováno hradbami.

Kláster a klášterní kostel jsou zobrazeny před Dientzenhoferovou přestavbou.

Dále jsou zobrazeny ještě dva kostely, které stály před městskými hradbami. Jedná se o špitální kostelík sv. Ducha, který byl založen ve středověku a vypálen při obležení města husity v roce 1421. Dnešní podoba je výsledkem barokní přestavby z roku 1735.

Posledním kostelem zobrazeným na pohledové mapě města Broumova je dřevěný hřbitovní kostelík P. Marie ze 14. století. Protože tento kostel se vyhnul barokním úpravám (pravděpodobně svému účelu dostačoval), máme dnes dochovanou památku dřevěného kostela, unikátní nejen Broumovsku, ale i v Čechách.

V Šonově stával kamenný („*Steinarbeit*“) původní kostel sv. Jana Evangelisty. V této vsi se drželo posvícení po Broumovském výročním trhu. Zdejší farář měl od roku 1674 nově vybudovaný farní dvůr. K tomu měl stanoveny desátky, výnos z bývalého svobodného statku a stanovených poplatků od sedláků ze Šonova. Kostel stál úplně na jiném místě, než ten dnešní, a je na pohledové mapě zobrazen uprostřed vsi.³⁰ Byl původně dřevěný a stál od 14. století. Obnoven byl v roce 1681 a v roce 1725 vyhořel. Možná, že to byl jeden z důvodů, proč stavitelé nový kostel postavili na novém místě (na původním místě stojí dnes novogotická hřbitovní kaple).³¹ Dnešní kostel stojí na vrchu nad vesnicí. Byl postaven v letech 1727–1730. Má změněné patrocinium, dnes je zasvěcen sv. Markétě. Tento kostel patří k nejvýznamnějším kostelům na Broumovsku.

Ve vsi Otovice je v pohledové mapě na pozemku panského dvora zakreslena stavba nápadně připomínající dnešní dřevěný broumovský hřbitovní kostelík. Jedná se kapli sv. Barbory,³² která byla nahrazena kamenným kostelíkem sv. Barbory, postaveným v letech 1709–1726, s velkou pravděpodobností K. I. Dientzen-

30 „§ 5. Ein Kirchen von Steinarbeit aufgeführt Zu Ehren des H. Joham Evangeliste hallet Kirchweyht, den Sonntag nach Stadt Braunau Kirmess dabey residirten der Herr Pfarr in sein des 1674 ten. Jahres neugebauten Pfarehof, gehörig unter die Collatur des Klosters Braunau Hat seine Widmeth und Tazemb gebühren denmassen aus gezeichnetes, darzu ein erkaufte Robotfrey gewestes Gütel nebst der andren Pfarrwidmet, so die Pauren precario auch zubereiten, wile in Tabella sub Signo # Diesses Zeit Pfare, Ihre Wohlehrwürdige Herr Pater Benno Scholtze, o. s. Benedicti ausen Kloster Braunau Profess.“ SOA Zámorsk, Vs Broumov, kn. 2, fol. 67r a 67v.

31 Kolektiv: Umělecké památky Čech, P/Š, díl třetí. Praha 1980.

32 „5. Auch ein Kirchel stehet aufen Grund des Vorwerks, zu Ehren der H. Barbarae Jungfrau und Martyrin erbauet, ein Filial unter die Merzdorfer Kirchen auf S.Georgenberg: hat keine Widmet, der Tuzemb und Stola dieses Dorfs gehoret zur Parochy aufgedacht S. Georgenberg.“ SOA Zámorsk, Vs Broumov, kn. 2, fol. 123v.

hoferem. Půdorys je eliptický, obklopený půlkruhovými kaplemi. Kdy byla postavena původní kaple, Hesselius v urbáři neuvádí.

Božanov patří k obcím hraničícím v 17. století s Kladským knížectvím, dnes je to poslední česká obec na cestě do polského Radkova a Vambeřic. Stojí zde pozoruhodný kostel sv. Máří Magdaleny postavený K. I. Dientzenhoferem v letech 1735–1743. Pozoruhodná je i hřbitovní brána v pozdně gotickém stylu z 15. století.³³ Na Hesseliově pohledové mapě Božanova vidíme obdélníkový gotický kostel s věžičkou na střeše obklopený hřbitovní ohradou s brankou. Tato branka (je zmíněna v citovaném soupisu památek) patří k několika drobným objektům, které se dodnes zachovaly a které na vlastní oči viděl autor urbáře. O onom zobrazeném kostelíku Hesselius píše, že je velmi starý a je vybudován z dobrého zdiva. Patřil do broumovské klášterní farnosti a spravoval jej farář filiálního kostela ve vedlejších Martínkovicích. Pro úplnost uveďme, že v obci nedaleko kostela v lukách bydlel církevní písař, který se staral o božanovskou školu.³⁴

Zajímavé je, že kostel v Božanově je rovněž zakreslen ještě na pohledové mapě II. horizontu. V tomto jednodušším nákresu je kostelík zobrazen uprostřed hřbitova bez branky, ale s kněžištěm.

Další obcí jsou Martínkovice a zdejší kostelík sv. Jiří a sv. Martina. Nynější barokní stavba pochází z let 1692–1698 a vznikla za opata Tomáše Sartoria, architektem byl Martin Allie. Rovněž jednopatrová farní budova s kamenným portálem je jeho dílem.³⁵

V pohledové mapě je martínkovický kostel vymalován na vyvýšeném místě s mohutnou ohradou a branou. Kostelu a farní správě věnuje pak Hesselius značnou pozornost v textu. V prelimináři k popisu Martínkovic píše, že kostel stojí na kopci a je zasvěcen sv. Jiří. Kostel patří do klášterní kolatury. Věž, která se u kostela nachází, byla postavena v roce 1650. Bylo to za faráře Pátera Jakoba Dünwartha, který se později stal proboštem v Břevnově, kde také zemřel. V té době bylo vystavěno kamenné patro vedle stojící fary.³⁶

Pod grafickou značkou uvádí Hesselius údaje o martínkovickém kostele. Ten byl v této době stavbou ze dřeva. Při rozšíření (*před lety*) byla vyzdvížena věž z kamene. Kdy to bylo, dále neuvádí.

33 Kolektiv: Umělecké památky Čech A/J. Praha 1977.

34 „3. Es hat dies Dorf ein fein altes Kirchl von guten gemauer und ein standhafte Kirchmauer zu Ehren dem H. Apostel Bartholoneo eingeweiht, haltet Kirchweih den 5. Sonntag nach der Stadtkirmes; dabey ist ein Pfarrhof und die Widmet, der H. Pfarr, welcher residieret aufen S. Georgenberg zu Merzdorf, hat die Verwaltung als eine Filial Kirchen, gehörig in die Braunische Klostercollatur. Das Dorf gibt dem H. Pfarr, sein Tüzemb und richten ihm die Widmet. Über der Auen wohnet der Kirchschreiber und haltet Schule.“ SOA Zámrsk,Vs Broumov, kn. 2, fol. 154r a 154v.

35 Kolektiv: Umělecké památky Čech K/O. Praha 1978.

36 Tuto faru, respektive zdejšího faráře, rád navštěvoval historik W. W. Tomek, viz Meier, Jan: Broumovsko a Policko literární. Liberec 2016.

Na svátek sv. Jiří jsou sem vedena procesí ze Šonova a rovněž od pradávna z obce Wünschelburg, která byla v hrabství Kladsko³⁷ (dnes Radkow, Polsko).

Pod další podobnou grafickou značkou je zakreslen farní dvůr. Leží v těsném sousedství kostelní zdi. Hesselius zmiňuje Dünwartha a postavení kamenné světnice. Dále uvádí jméno současného faráře, kterým byl Karel Liebholt, člen broumovského kláštera.

Pod kostelem stála církevní škola,³⁸ v ní bydlel církevní písař. Ten pro svou obživu měl dědičnou zahradu na protějším kopci.

Hesselius uvádí, do kterých farností přísluší jednotlivé obce: Křinice patří do Broumovské kolatury,³⁹ Hejtmánkovice přímo do městské farnosti v Broumově.⁴⁰ Obyvatelé Jetřichova na bohoslužby docházeli do nejbližšího kostela ve Verněřovicích⁴¹. V Březové několik zahradníků a chalupníků navštěvují bohoslužby ve Verněřovicích.⁴² Obec Bohdašín byla za opata Sellendera (1603) přímo pod broumovskou klášterní správou.⁴³

Další kostel je v textu urbáře uveden až ve Verněřovicích. O zdejším kostele Hesselius píše, že „stojí na jedné straně kopce“. Zasvěcený je sv. archandělu Michaelovi. Co se týká jeho stavu, autor urbáře upozorňuje, že je „docela malý a postavený ze dřeva“. Zmiňuje faru a farní nadání (*Widmet*), přiřazené obce a dva filiální kostely – ve Vižnově a v Ruprechticích.⁴⁴

37 „Sig. Kirchen S. Georgem. Diese Kirche ist zu Ehren des H. Ritter Georgen dedicciret und eingeweyhet aufen Berg stehet, wie in Ppreliminarien gemeldet. Zurzeit ist es noch von Holz erbaut, euch vor etlichen Jahren etwas rewidiret dabey der Thurm von Stein aufgeführt. An dessen Festag die Stadtpfarrkirchen processionaliter dahin gehet und den Gottesdienst verrichtet. Es kommt auf dahin mit Procession der H. Pfarr zu Schönau mit dem des Seinigen. Item von altershero die Wünschelburger aus der Grafschaft und wird dieser heiliger hoch verheret, dahin sich die Leute globen und und ihre Gesundheit erhalten“, SOA Zámrsk, Vs Broumov, kn. 2, fol. 202r (201r).

38 „Sign. Der Pfarrhoff. Diese Pfartheÿ ist naher der Kirchmauer gelegen. Das steinere Zimmer ist zu Zeiten des H. Pfarrs P. Jacobi Dünwaths erbauet. Ietziger Zeit ist Pfarrer der sohehrewürdigen Herr Carolus Liebholt O. S. Benedicti aussen Kloster Braunau, der auch verwaltet die 2 Filial Kirchen zu Bartzdorf und Ottendorf S.Barbarae und wird der Pfarr auf S.Georgenberg genennt. Sign. Die Schule, ist gelegen unter dem Berge, wo der Fahrweg hirnauf gehet. Der Kirchschreiber, so allhier Schule haltet, hat dieser Zeit ein erblichen Garten auf dem andern Berg gleich über in N.I. vide Tabelle.“ SOA Zámrsk, Vs Broumov, kniha 2 folio 202r–203r.

39 Koláčný, J. – Steinová, Š. – Waage, V.: *Urbarium neoscriptum cum explicatione brevi*. Broumov 2017, s. 95.

40 Tamtéž, s. 111.

41 Tamtéž, s. 117.

42 Tamtéž, s. 122.

43 Tamtéž, s. 123.

44 „Die Kirchen stehet aufen Berg einerseits, dieser Zeit nicht gross von Holz erbauet zu Ehren dem H. Erzengel Michael; nahend dabey ist die Pfarrteÿ sambt der Widmet, desgleichen nicht weit davon die Schule, vide Tabelal in Sign. Es gehören in dieses Kirchspiel die benachbarten angren-

Na pohledové mapě Verněřovic Hesselius zakreslil jednodlný gotický kostelík s presbytářem a věžičkou na střeše. Kostelík leží na území hřbitova. Na něm je pravděpodobně zvonice. Na hřbitov se vchází brankou, nedaleko je farní dvůr.

Dnešní barokní kostel N. Trojice a sv. Michala ve Verněřovicích byl postaven v roce 1719 za opata Otomara Zinkeho. Je jednodlný na půdorysu podélné elipsy, s osmi kaplemi.⁴⁵ Barokní úpravou byl původní gotický kostelík značně rozšířen. Zvonice zobrazená na pohledové mapě byla možná využita při stavbě věže kostela, ale spíše byla zbořena.

Nedaleko dvora v Meziměstí v obci Vižňov stojí kostel sv. Anny, připomínaný již ve 14. století. Na pohledové mapě je zobrazen „zbrusu nově ze dřeva přestavěný“ a rozšířený kostel připomínající gotickou stavbu s průčelím s třemi okny, boční předsíní, zvonici a křížem na střeše. Kostel je situován na ohrazený hřbitov s brankou. V tomto případě Hesselius zakreslil stav kostela z roku 1672.⁴⁶ Tento dřevěný kostel byl v roce 1724 stržen a nahrazen barokním kamenným kostelem. Autorství této stavby se přisuzuje K. I. Dientzenhoferovi.⁴⁷

Kostel v Ruprechticích je na pohledové mapě zobrazen s oddělenou věží, tak, jak ho známe dnes. Věž je čtvercová, jednopatrová, v přízemí je vchod a v patře zvonice. Kostel je obdélníkového půdorysu s dvěma okny v průčelí. Nad okny je kruhové okno a na střeše malá věžička. Kostel je obehnan plotem. Vedle kostela stojí farský dvůr, farské nadání a škola.⁴⁸ Zdejší kostel byl připomínán již v roce 1362. Nový dřevěný kostel nechal na místě starého postavit v roce 1512 opat Vavřinec. Ještě v roce 1660 za opata Sartoria byl tento kostel nahrazen též dřevěnou stavbou na místě několika požáry zničeného kostelíka z roku 1512.⁴⁹ Autorem projektu dnešní stavby je K. I. Dientzenhofer. Kostel sv. Jakuba většího byl posta-

zenden Dorfel Ditterspach, Bürckicht und Bodisch, dessen Filkirchen zu verwalten sein Wiesen und Ruppersdorf, von welchen suo loco.“ SOA Zámorsk, Vs Broumov, kn. 2, fol. 387r.

45 Umělecké památky Čech T/Ž. Praha 1982.

46 „4. Ein Kirchen so gehörig als Fllial zur Administration neher Wernersdorf von altershero, diese aber war von neuen aufen Grund von Holz wiederumb erneuert und verwirrent. A. 1672 von Titul. Herrn Abten Thoma ietzig regierender Obrigkeit geweiht zu ehren der heiligen Annae. Hat dabey keinen Pfarrhof, aber ein Widmet, der Herr Pfarr von Wernersdorf hat auf der Schul ein emporstübel zu seiner Aufbehalt.“ SOA Zámorsk, Vs Broumov, fol. 430r–430v.

47 Zálíš, Jan – Otte, Miroslav: Krajina architektura a architektura krajiny Broumovsko. Broumov 2013, s. 190.

48 „3. Die Kirchen ist vor wenig Jahren von Grund neu erbauet und erweitert wegen Menge des Wokls von Titul. Herrn Abten Thoma. Izt regierender Erbobrigkeit, zu Ehren dem H. Apostel Jacobo, zu weichen die alten grosse Andacht gehabt, wiederumb reconcitýrt und gewayhet worde. Stehet am Niederende aufen Berge, dabey auch gelegen der Pfarrhof, die Widmet und die Schule. Die Kirche ist Filial, der H. Pfarre residirt zu Wernersdorf und hat seinen Tázemb.“ SOA Zámorsk, Vs Broumov, kn. 2, fol. 457r.

49 Zálíš, J. – Otte, M.: Krajina architektury a architektura krajiny, s. 130.

ven v roce 1721. Zcela přepracovaný půdorys představuje protažený osmiúhelník s mělkými kaplemi na vnitřním obvodu. Hranolová věž pochází z druhé poloviny 16. století.⁵⁰

Z posledních stojících kostelů popsaných Hesseliem je kostel v Heřmánkovicích. Na pohledové mapě je zobrazen na území oploceného hřbitova, mezi šolcovou a farním dvorem, jako obdélníková stavba kostela s dvěma okny na průčelí obráceném k cestě procházející obcí a čtyřmi bočními okny, s obloukovitým vchodem do kostela. Na střeše je věžička. Věž kostela je připojena k hraně kostela. Na hřbitov se prochází brankou. U kostela je rovněž zobrazena kalvárie. Písemné údaje v popisu k tomuto kostelu jsou poměrně stručné. Kostel byl za opata Thomase rozšířen a zasvěcen počtě Všem svatých. Farní dvůr spravoval farář Elias Mazner, a to od roku 1672.⁵¹ Kostel je prvně připomínán již v roce 1358. Dnešní barokní stavba pochází z roku 1723. Autorem jejího návrhu je opět K. I. Dientzenhofer. Budova je orientována k západu, půdorys je protáhlý osmiúhelník. Stavba dnešní farní budovy je z 1. poloviny 18. století.⁵²

Poslední obcí uvedenou v Hesseliova urbáři jsou Janovičky, malá obec na svazích Javořích hor, kde žilo jen 16 chalupníků. Obcí však vedla důležitá svídnická cesta do sousedního Slezska. V době vzniku Hesseliova urbáře zde stála novostavba dřevěného kostelíka (*Kirchel*) z roku 1673. Byl zde zároveň založen nový hřbitov, a to na parcele zahradníka. Tomu pak byl pozemek vyměněn za stejně hodnotný pozemek na jiném místě.⁵³ Kostel byl později (1726) rozšířen o zděné kněžiště a zákristii. Stavební dřevo bylo použito z přebudovaného kostela v Heřmánkovicích. Kostel byl zasvěcen sv. Janu Křtiteli a spravoval ho nejdříve farář ze Šonova, později z Heřmánkovic. Ke kostelu bývalo od jeho založení vedeno z Broumova procesí ve svátek patrona kostela. Bohužel tento kostel se kvůli vandalům a chátrání do dnešních dnů nedochoval. V roce 1963 byl na

50 Umělecké památky Čech P/Š. Praha 1980.

51 „4 Die Kirchen, so da stehet nebst der Schöltzerey, wird vor etliche Jahren verweert unter Titul. H. Abten Thoma und reconcidirt zu Ehren Aller Heiligen Gottes. Unwít davon ist der Pfarrhof, dessen Wohnung A. 1672 unterm Pfarrherrn P. Elia Maznern auch erweitert worden, der bald darauf gestorben. Dies Pfarrtey wird als ein filial gehalten und wird administriert von H. Pfarren, dar da residirt zu Schönau. Die Widmet ist auch dabey gelegen haltet.“ SOA Zámorsk, Vs Broumov, kn. 2, fol. 504r.

52 Poche, Emanuel: Umělecké památky Čech A/J. Praha 1977.

53 „3. Das Kirchel aufem Berg hat Titul, Jetzt regierender Herr Abt Thomas zum erstenmal, wo vor diesem keines gestanden, aufrichten lassen A. 1674. Und zu Ehren em Heiligen Johannis dem Tauffer consecrieret und dedicieret dahin an diesem Tag die Procession oder Wohlfahrt Jährl aus der Stadt Braunau zu gehen pfliget und angordnet worde. Dem Gartner ward statt dieses Kirch Raumbts ein ander Stuck Feld eingegeben und ist der Scholtze dazumal der erste nach seinem Absterben auf diesen Freidhof begraben worden. Es verwaltet den Gottesdienst der H. Pfarr zu Schönau.“ SOA Zámorsk, Vs Broumov, kn. 2, fol. 548r.

žádost obce Heřmánkovice a se souhlasem tehdejšího ONV pro zchátralost zbořen.⁵⁴

Kostel v Janovičkách je v Hesseliově urbáři zobrazen třikrát. Po prvé na pohledové mapě obce, po druhé na pohledové mapě I. horizontu a po třetí na závěr pohledové mapy IV. horizontu, a to rozdílným způsobem. Ve dvou případech je zobrazen uprostřed hřbitova. Na pohledové mapě Janoviček je nakreslen jako jednolodní obdélníkový kostel, s ochozem na boku stavby. V průčelí je vchod a nad ním okénko, na střeše věžička se zvonící. V prostoru hřbitova stojí osoba starající se pravděpodobně o hrob. Na pohledových mapách I. a IV. horizontu je kostelík zobrazen téměř totožně, s obdélníkovým půdorysem, s věžičkou na střeše, ale navíc s přikresleným kněžištěm. V ohradě kolem hřbitova je branka. Situace podle těchto zákresů svědčí o tom, že kostel měl dřevěné kněžiště již v době sepisování urbáře v roce 1678.

Dodnes je místo, kde kostelík stál, i přes sukcesi lesa patrné (obrysy ohradní zdi hřbitova nad obcí na modré turistické cestě směrem k Trojmeznému kameni). Území kolem kostela bylo zalesněno v šedesátých letech 20. století.

Dalším místem, které je nutné z hlediska církevních staveb zmínit, je vrch Hvězda na Broumovských stěnách. Jedná se o malou kapli zasvěcenou panně Marii. Kaple v době sepsání Hesseliova urbáře ještě nestála, byla vybudována roku 1733 na místě bývalého kříže. Autorem projektu byl také K. I. Dientzenhofer.⁵⁵ V popisu III. horizontu je zmíněný původní kříž, pozlacený a tudíž zdaleka viditelný, uveden jako důležité orientační místo s krásným výhledem do kraje.⁵⁶

Po srovnání vícenásobných nákresů dvou kostelů v Janovičkách a Božanově se naskytá otázka o vypovídací hodnotě pohledových map. Kreslil Hesselius podle skutečnosti, podle starších popisů, vyprávění svědků či dokonce podle fantazie? Možná, že pohledové mapy vsí a horizontů Hesselius kreslil v různých dobách, od sebe ne příliš vzdálených.

Rybníky

V současném zvláště suchém a teplém roce jsou obyvatelé Evropy konfrontováni s nedostatkem vody v krajině. Tento nedostatek je z větší části způsoben klimatickými změnami, které byly i v dávné i nedávné minulosti a ovlivňovaly chování obyvatel na zemi. Odborníci na klimatologii a hydrologii se obracejí k archivním pramenům se záznamy o počasí, úrodě hospodářských plodin v té či oné

54 Záliš, J. – Otte, M.: *Krajina architektury a architektura krajiny*, s. 344.

55 Tamtéž, s. 100.

56 „Ist der Politzer Stein in N. 37. Auf welchen ein aufgerichtet, so gros, das es weit vermerkt wirdt. Und gibt darauf einen schonen Prospekt ins Braunische Landel.“ SOA Zámorsk, Vs Broumov, kn. 2, fol. 599v.

zeměpisné délce a šířce a snaží se z nich vyčíst, jak se vyvíjelo klima a jaký byl tudíž stav vod. Kombinací studia archivních pramenů a sběru dat z nejrůznějších měření v přírodě se snaží odpovědět na otázku, zda na nedostatek vody má větší vliv klima či chování člověka.⁵⁷ Na základě výzkumu hydrologů se začalo s obnovou původních vodních toků a dříve zrušených vodních ploch a také s hledáním jejich stop v terénu.⁵⁸ Řadu informací k hydrologickým poměrům a identifikaci původních vodních ploch (rybníků) na panství broumovských benediktinů nabízí Hesselius ve svém urbáři, a to v popisech jednotlivých vsí, v popisu horizontů i v mapových přílohách, kde jsou vodní toky a rybníky zobrazeny. Mnohé z nich dnes již v terénu nezahlédneme. To je jedna ze změn v krajině Broumova, k níž v nedávných dobách došlo.

Podrobnější část urbáře věnovaná broumovskému rybolovu přináší především popis rybníků a pozemků: kde se rybníky nacházejí, kde jsou zdroje vody, odkud se rybníky napájí vodou a kudy vedou její odtoky. Několik rybníků bylo závislých pouze na srážkách. Velkou pozornost Hesselius věnuje rybolovu, druhům ryb žijících a vysazovaných do těchto rybníků.

Vedle rybníků, kterých Hesselius uvádí 49, byly k rybolovu využívány také místní potoky. Na dvou místech si Hesselius povzdechl, že „*před časy*“ byly na nich k zahlédnutí i vydry. V některých tocích byli pstruzi, úhoři a raci. V popisu zdůrazňuje užitek z ryb, z nichž mnohé končily v klášterní kuchyni a v místních domácnostech. Například v Otovicích jsou uvedeny informace o rybách v potoce Puse (Božanovský potok) – na tomto potoce dvě úhoří sádky. Chválena je mimořádná kvalita zdejší vody.

Hesselius zmiňuje některé události, například, že v roce 1663 při výlovu Šolcova rybníka v Starostíně byl mrtvicí raněn opat Augustin, který v opatské rezidenci zemřel. Rybník Valcha ve Starostíně se v roce 1570 protrhl a způsobil velkou povodeň. Ta zasáhla i město Broumov. O účinku této povodně svědčí dobová pamětní deska s ryskou, kam až voda dosahovala, v Broumově na domě číslo 17 v Tyršově ulici na nábreží řeky Stěnavy. V letošním roce (2018) se stalo, že takzvaný Liščí potok (Foistbach), který se podle Hesseliho urbáře *letním vyschnutím ztrácel*, tentokrát také vyschl (pravda, až na podzim).⁵⁹ Aktuální zpráva o vyschnutí potoka potvrzuje svědectví Hesseliho, že v minulosti při nedostatku vody menší potoky na Broumovsku vysychaly.

57 K tomu Behringer, Wolfgang (překlad Cinke, Vladimír): Kulturní dějiny klimatu. Od doby ledové po globální oteplování. Praha – Litomyšl 2010.

58 Pavelková, Renáta – Frajer, Jindřich – Netopil, Patrik: Historické rybníky České republiky. Praha 2014.

59 Broumovské noviny, listopad 2018.

Jak svědčí Hesseliovo úřední dílo, jednalo se o loajálního, ale nadprůměrně nadaného vrchnostenského úředníka, který vysoce převyšoval tehdejší kolegy na jiných panstvích. Hesselius byl ale i velkým znalcem místních poměrů, historie a tradic, vyznačoval se důkladnou znalostí broumovské krajiny a nakonec byl i vynikajícím výtvarníkem a geografem či svérázným kartografem⁶⁰. Jako kartografa představil Hesselia širší veřejnosti Petr Fencel v expozici Kartografického centra ve Velkých Opatovicích, kde jsou vystaveny faksimile mapových příloh urbáře.

K zařazení Hesseliova díla do širšího kontextu literárního či dějepisného lze podotknout, že znalost Hesseliova urbáře byla dobře rozšířena mezi autory německé vlastivědné regionální literatury, která po druhé světové válce vycházela v tehdejší SRN. Tato literatura se dostala do českých knihoven až po změně politického zřízení v 90. letech 20. století. K dějinám jednotlivých obcí Broumova jsou zde publikovány výňatky z Hesseliova díla.⁶¹ Tyto vlastivědy sledují především genealogické informace, vždyť příjmení uvedená v urbáři se vyskytují na všech hřbitovech na Broumovsku. Vydání Hesseliova urbáře v českém překladu vyvolalo mezi dnešními obyvateli broumovského výběžku velkou pozornost. To dokazuje i vydání knihy Jana Meiera,⁶² kde je Johann Georg Hesselius zařazen mezi literární osobnosti působící na Policku a Broumovsku.

Přehled rybníků na velkostatku Broumov

Ves	Počet	Osazení
Velká Ves	3	podoustve, kapři
Rožmitál	1	bez užitku
Šonov	1	kapři, podoustve
Otovice	3	pstruzi
Božanov	1	neopravený, jen malé ryby
Martínkovice	1	neopravený

60 Chodějovská, Eva – Semotanová, Eva – Šimůnek, Robert: Historické krajiny Čech. Praha 2015; Východočeská panství na mapách. Katalog výstavy. Zámrska 2016.

61 Viz úvod Koláčný, J. – Steinová, Š. – Waage, V.: Urbarium neoscriptum. Broumov 2017, s. 9–41.

62 Meier, Jan: Broumovsko a Policko literární. Liberec 2016, s. 201–202.

Křinice	14	kapři, pstruzi, malé ryby
Foitova ves	žádný rybník	
Hejtmánkovice	1	kapři
Jetřichov	4	kapři
Březová	žádný rybník	
Bohdašín	žádný rybník	
Verněřovice	1	kapři
Starostín	1	bez užitku
Meziměstí	8	kapři
Vižňov	3	bez ryb
Ruprechtice	3	kapři
Hynčice	2 (šolcovy rybníky)	v řece pstruzi
Heřmánkovice	2	malé ryby a kapři.
Janovičky	žádný rybník	
Celkem	49	

Vom Text zu den Karten im Hesselius-Urbar

Die Studie beschäftigt sich mit dem Urbar des Johann Georg Hesselius, des Hauptmanns der Gutsherrschaft von Broumov/Braunau, dessen Urbar (1676) als einziges in Böhmen einen Kartenanhang (sog. Vogelschaupläne) besitzt. Der Autor hat sich die Frage gestellt, wie die in den Vogelschauplänen dargestellte Landschaft mit dem Text des Broumover Urbars aus der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts zusammenhängt und in welchem Maß die von Hesselius eingezeichneten landschaftlichen und urbanen Elemente heute lokalisierbar sind. Die Hesselius-Karten besitzen etwa auch vom Gesichtspunkt der Abbildung von Bauwerken vor dem Aufkommen der barocken Bautätigkeit in der Region Broumov einen Aussagewert. Seine Abbildungen dürfen jedoch nicht überschätzt werden. Etwa ein Vergleich der dreifachen unterschiedlichen Darstellung der kleinen Kirche oder Kapelle (Kirchel) des hl. Johannes des Täufers in Janovičky/Johannesberg, die 1960 wegen Baufälligkeit abgerissen wurde, zeugt von einer gewissen Ungenauigkeit der drei Zeichnungen von ein und demselben Objekt in verschiedenen Karten. Diese Feststellung bestätigt die Schlussfolgerung, dass Vogelschaupläne der Obrigkeit vor allem als Orientierungsschema der Verteilung der einzelnen Objekte im Bezug auf die Verpflichtungen der Untertanen dienten. Auch über diese Ungenauigkeiten hinweg sinkt jedoch die Bedeutung des kartographischen Schaffens von Hesselius keineswegs.

Der Autor beschäftigt sich auch kurz mit der Problematik des Gewässernetzes, insbesondere der Fischteiche in der Region Broumov, von denen es nach der Aufstellung von Hesselius insgesamt 49 gab. Die beigegefügte Tabelle führt dann den Besatz der einzelnen Fischteiche an. Die Studie macht auch auf die Möglichkeiten dieser bedeutenden historischen Quelle für die interdisziplinäre Arbeit der Historiker und anderer Fachleute auf dem Gebiet des Umweltschutzes und der Ökologie der vorliegenden Region aufmerksam.

From text to maps in Hesselius Urbarium

The paper deals with the Urbarium of Johann Georg Hesselius, a sheriff of the estate in Broumov, whose Urbarium (1676) is the only one in Bohemia with an enclosed map (pictorial relief map). The author tries to find out in which way the country depicted in the pictorial maps relates to the text of the Broumov Urbarium from the latter half of the 17th century and to which extent the country and urban components depicted by Hesselius are still traceable today. Hesselius' maps have an information value also from the point of view of depicting buildings before the boom of Baroque construction in Broumov region. Yet, his depictions are not to be overestimated, e. g. the comparison of three different depictions of a church or chapel of St. John the Baptist in Janovičky, that was torn down in 1960, provide evidence of a certain inaccuracy in the pictorial relief of the same object in different maps. This finding confirms the conclusion that pictorial maps were used especially as an

orientation location scheme of objects. Despite these inaccuracies, the importance of Hesselius map remains high.

The author also briefly deals with the issue of water bodies, first of all, fish ponds in Broumov region, that were 49 in total according to the list by Hesselius. The enclosed chart states fish type of various ponds. The paper points out the possibilities of this important historical source for the interdisciplinary cooperation between historians and environment and ecology professionals in the given territory.